

בכורים (1864-1865) "לתועלת ולשעשועי נפש כל אוהב חכמת ישראל ושפתנו הקדושה"

משה פלאי

הדחף ליצור ולהגות בשפה העברית. רשימת המשתתפים בכתב העת בשער נועדה ליצור תדמית חיובית של בכורים ככתב עת רלוונטי שמשתתפים בו גדולי הסופרים בני הזמן, כדרך שנהג כתב העת הווינאי *Jahrbuch für Israeliten*.³

מאמר העורך

בראש הגיליון בא מאמר פרוגרמטי של המוציא לאור, נפתלי קלר. הוא שטח בו את מטרתו בהוצאת כתב העת: "חפצי הוא הרמת קרן שפתנו הקדושה אשר לדגלה נשבעתי ובאהבתה אשגה מימי היותי".⁴ לדבריו, מטרה ייחודית לפניו, שהרי באותו זמן נדפסו כתבי עת אחרים וספרים בשפה העברית, ואין בכוונתו ללכת בדרכם. הוא כתב: "חפצי הוא להביא את מאמרי חכמי הזמן אשר נכתבו בשפת קודש בחוברת עם תהלוכות בני עמנו, צרכיהם ותועלתם עפי" רוח הזמן". אין בכוונתו להתחרות עם כתבי העת המוקדשים לחכמת ישראל, אלא להתייחד במאמרים הנוגעים להיבטים מעשיים של החברה היהודית על פי נסיבות הזמן. השבועונים שיצאו לאור "מביאים דבריהם מפוזר ומפורד בכל שבתות השנה, וגם ערב רב עלו אתם, בר ותבן יחדיו, קטן וגדול שם הוא". בדרך כלל אין בידי המוציא לאור לברור את החומר בגלל הדחוק בזמן, ועל כן הנדפס אינו מן המובחר. דרכו תהיה שונה. הוא מתעתד להביא "בקהל את תכלית ותמצית ידיעותינו והגיונינו על דבר מצב בני עמנו, חכמתם תהלוכותם ודרך מסעם בארצות העולם (לפנים או לאחור חלילה) מנחה בטנא שפת קודש; מנחה לדור ההולך אתנו עלי אדמות למען ידע מה הזמן דורש מאתו, ומנחה לדור הבא אחרינו אשר יבקש אף ימצא פה מורה דרך בקורות ותהלוכות הזמן הזה" (עמ' [III]).

כתב העת נועד לשרת שתי מטרות. האחת הייתה הערכת המצב הרוחני, התרבותי והחברתי של העם היהודי כדי להנחות את בני הדור שיִדעו להתאים עצמם לדרישות הזמנים המודרניים. המטרה השנייה הייתה תיעודית: למסור לדור הבא מידע על קורות הזמן במידה שיחפש בהם הצעות לדרכם שלהם. יתר על כן, בכתב עת זה נכלל תיעוד היסטורי לדורות הבאים, למען מי שירצו להבין את "דרכי וקורות הזמן הזה". העורך נטל על עצמו משימה לא קלה. כדי להיעזר בעצתם של יודעי דבר, הוא ביקש משני ידידים שיעמדו לימניו: יוסף ווערטהיימער (Josef Wertheiner) וד"ר

כעשרים שנה לאחר הופעתם של כתבי העת המשכילים בכורי השנה (1844), ספר בכורי העתים (1844) ובכורי העתים החדשים (1846-1845), שחקקו את השם בכורי... ככותר המבטא את דרכם ואת שאיפתם לחדש את כתב העת בכורי העתים, שחדל להופיע בתקצ"ב (1831), יצא לאור בווינה כתב עת עברי בשם בכורים בעריכת נפתלי קעללער (קלר). בהשוואה לכמה מהניסיונות בעבר להוציא כתב עת עברי באופן סדיר, בכורים הופיע בשני כרכים בשנים תרכ"ד-תרכ"ה (1864-1865) בהיקף עמודים מרשים: 256 עמוד בכרך הראשון וכ-244 עמוד בכרך השני, ובהם חומר מגוון ואיכותי.

העורך, נפתלי קלר (1834-1865), פרסם שירים ומכתמים בכוכבי יצחק ובהמגיד, ועסק בהגהה ובהוראה בווינה בראשית שנות השישים של המאה התשע-עשרה. הוא יזם וערך את שני הכרכים של בכורים, אך נפטר לאחר שהכין את החומר לכרך ב ולא הספיק להוציאו לאור.¹ ידו של עורך מיומן ומסודר ניכרת בכתב עת זה במאמר העורך הפותח את הגיליון ומצהיר על דרכו של בכורים בעמודי תוכן העניינים המסודר בראשו ובהדפסת לוח שימושי מפורט לשנת תרכ"ה כחלק מן החוברת, במטרה לעניין חוג קוראים רחב.

בשער הכרך נמסר מידע על דרכו של העורך בכתב העת החדש: "בכורים לשנת ה' תרכ"ה עם הלוח לשנה היא. מחברת אוגרת מאמרים לתועלת ולשעשועי נפש כל אוהב חכמת ישראל ושפתנו הקדושה מאת החכמים [...] ומאת המוציא לאור נפתלי קעללער".² בהמשך השער נכתבו שמות המשתתפים: "א"ב גאטטלאָבער, דוד גאַרדאַן, פ"מ היילפערן ז"ל, אייזק הירש ווייס, אהרן יעללינעק, א' לאנגבאנק, מ"ה לעטערס, אברהם לעוויזאהן ז"ל, ל' לעוויזאהן, זה"ל, שמעון סאַנטאַ, יעקב רייפמאן, זלמן שטערן, ומאת המוציא לאור נפתלי קעללער". כן צוינה בשער שנתו הראשונה של הכרך, והובא מקום הדפוס בווינה ושנת ההדפסה, תרכ"ד.

השער הדגיש שני היבטים מרכזיים של הספרות היפה ומטרתה בתפיסת ההשכלה והנאורות. הספרות נועדה להיות לתועלת לקורא באופן כלשהו, אך עם זאת גם להביא לו הנאה ("שעשועי נפש"). הקורא המייעד הוגדר כמי שיש לו מחויבות לשני תחומי יסוד ביהדות. מחד גיסא "חכמת ישראל", שהיינו התעמקות בלימודי היהדות בשיטות מודרניות בנות הזמן, ומאידך גיסא אהבה ל"שפתנו הקדושה", וממנה

של התלמוד דחו את דרכי החידוד והפלפול, משום שידעו "שעל פיהם לא יעלה בידם מאומה מאמתיות כונת בעלי התלמוד" גם רש"י התנגד לדרכי חריפות והפלפול המביאים לפירוש משובש (עמ' 1).

נושא חריפות והפלפול עלה בדיונם של המשכילים מאז ראשית ההשכלה כעיוות התלמוד וסטייה מדרכי לימוד רצינוליים של הטקסטים. שי"ר כתב בנושא זה בכרם חמד בהביאו דוגמאות רבות מן התלמוד עצמו לביקורת חכמי התלמוד על דרך לימוד זו.⁸ כן דנו בסוגיית הפלפול משכילים ומבקרי התלמוד כיהושע השל שור בהחלוצין.⁹

ילינק עוקב אחר התפתחות צורת לימוד משובשת זו וקובע כי למרות התנגדותם של רש"י והרמב"ם לדרך לימוד זו, קמו רבנים רבים אשר "לא שמו לבם לקלע אל תכלית כונה האמתית של בעלי התלמוד, כ"א לבנות בנינים על קו תהו ואבני בהו, בנינים אשר לא שערום אבותיהם, ונקראו שמם 'חלוקים'". דרך לימוד זו התפשטה בארצות אשכנז ופולין ב-300 השנים שקדמו למנדלסון. ציון זמנו של מנדלסון נועד לסמן נקודת מפנה במגמות הרוחניות בין היהודים בעת החדשה. ילינק מייחס את שיטת ה"חלוקים", שימוש בחריפות ובפלפול, לר' יעקב פולאק (1470-1541), הידוע כ"בעל החלוקים". במשך הדורות התפתחו אסכולות שונות של סגנונות חלוקים הנקראים על שם הישיבות שהנהיגו אותם (עמ' 2). הוא מצטט מספר בשם לקט יוסף שהוא מורה דרך לדרשנים "איך יתלו ענין הכתובים על יתד הפלפול, כדרך הנהוג אז גם בדרוש" (עמ' 3-2). המחבר כינה שיטה זו "אחיזת עינים" וציין כי גדולי ההוגים ביהדות התנגדו לה, ובהם המהר"ל מפראג, בעל השל"ה (שני לוחות הברית, ישעיהו הלוי הורוביץ) ובנו, בעל ווי העמודים, ר' שבתי שפטיל הורוביץ, וכן ר' חיים יאיר בכרך בשו"ת חות יאיר (עמ' 4). לאחר מכן הביא דוגמאות של דברי פלפול של שטות (עמ' 8), ומצדיק ביקורת על מחברים שנקטו שיטות אלה. בהמשך הטעים כי אין לקבל כל מה שכתבו בספרים עתיקים כאמת לאמתיה, ומביא מדברי הרמב"ם באיגרת תימן שאין לקבל כל דבר הכתוב בספר כאילו ניתן בסיני, וכי יש לבדוק את אמיתות הכתוב (עמ' 15-16). עניין זה הוזכר ונדון בהרחבה בציון בידי יעקב רייפמאן.¹⁰ המאמר נכתב בסגנון בוטה של מחבר המאמין בדרכו והביע את כאבו על דרך פסולה זו ללמוד אחד ממקורות היהדות החשובים. הוא גייס את ידיעותיו הנרחבות בספרות התלמודית ופרשנותה להוכיח את צדקת טענותיו. מאמר זה הוא חלק ראשון של חיבור רחב יותר, שהמשכו בא בכרך השני, ובו יצא המחבר בחידוש לגבי ייחוס הפלפול לרבנים בני פולין. העורך התנצל על חלוקת המאמר לשניים משום אורכו, אף כי התחייב בהקדמתו שלא לפצל מאמרים (עמ' 26). ביקורת התלמוד מבית מדרשה של חכמת ישראל בחנה אמנם את הטקסט המקורי, אך לא פחות מכך עמדה לנגד עיניה דרך הלימוד המסורתית של התלמוד שנדרשה לפלפול סכולסטי. במקומה הציעה חכמת ישראל את הלימוד המדעי ההיסטורי הביקורתי.

היסטוריה יהודית - ראשי הגולה

מאמר חשוב אחר, מאת יעקב רייפמאן, המלומד שפרסם את מאמריו בכתבי עת עבריים משנות הארבעים של המאה התשע-עשרה, דן בתולדות משרת ראש הגולה, מהות המשרה, תפקידה, מטרתה, ודרכיהם ותכונותיהם של ממלאי התפקיד הזה בתולדות ישראל.¹¹ עם גלות צדקיהו לבבל חדלה המלכות בישראל ותחתיה באה משרת ראש הגולה. רייפמאן מזהה את הראשון שמילא משרה זו כשאלתיאל בן

ליאופולד קאמפערט (Leopold Kompert) מה"אהרבוך" הווינאי בשפה הגרמנית.⁵ העורך חזר על משימתו בכתב העת החדש: "לחבר את היופי והמועיל, את הישן והחדש יחדיו" (עמ' [III]). המשימה הראשונה חזרה על סממת ההשכלה וכתבי העת העבריים הקודמים, ואילו במשימה השנייה ביטא העורך שוב את ההשכלה המתונה המצדדת בשילוב הישן עם החדש. לאחר מכן מנה קלר את מהות החומר שיבוא בכורים במדוריו השונים:

(א) "דברים הנוגעים לחוכמת וקורות בני עמנו בכל זמן וזמן, תולדות אנשי שם וספריהם, קורות הקהלות בימי קדם", וכן "דברים המפארים ומהדרים כבוד חכמינו הקדמונים ז"ל ומגינים עליהם מִדַּבְת צוררנו". דהיינו, הגנה על היהדות והיהודים תוך הצגת תדמית חיובית של גדולי היהדות, כדי להשיב על ביקורת ודעות מוטעות על היהדות שנשמעו מהחוגים הלא יהודיים. הכתיבה אמורה הייתה להיות ברורה ובהירה ומושכת לב, ועליה ל"עורר הרוח לטוב ותושיה" (עמ' [iv]).

(ב) "דברים הנוגעים לקורות בני עמנו בזמן ההוה; שימת עין על הנעשה בינינו בכל ארצות פוזרנו בשנה הקודמת", ולצד זה הערכת מצב הספרות ומידע על ספרים חדשים שיצאו לאור, וכן הצעות לתיקונים בחברה היהודית ("כל דורש טוב לעמו").

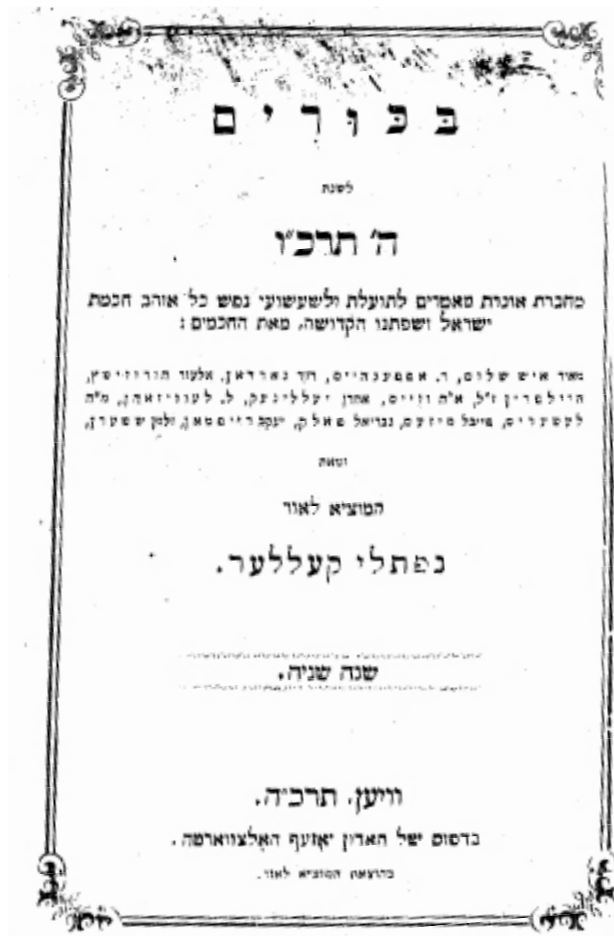
(ג) ספרות יפה, "דברי מליצה ושעשועי נפש (בעלעטרסטישעס)", בלטרסטיקה, "סיפורים בדויים (נאוועלעזן) קטנים", דהיינו בדיון, נובלות שיש בהם מוסר השכל ויושר המידות, המתארים דמויות בדור הנוכחי ואִפּוֹנָן. באשר לשירים, הוא ביקש שירים המבוססים על "ענין נשגב מתנ"ך או בקורות בני עמנו אחרי נסתם חזון", או "שירי זמן על נושאים נכבדי הערך", רק מאת משוררים ידועים, וכל אלה רק אם הן יצירות מקוריות בעברית ולא בתרגום משפות אחרות. הצהרות אדיטוריאליה אלה מעידות על שאיפה לצמצם את השירים ולא להדפיס שירי חרזים למיניהם כפי שנהגו כתיבי עת אחרים, כגון כוכבי יצחק, ולהימנע מתרגומי שירים, שאף הם מילאו את דפי התקופונים הקודמים.

העורך סיכם תפיסה זו של כתב העת ומטרותיו במילים הבאות: שלושת העניינים הללו "יעזרו להכין לנפש הקוראים עונג ותועלת יחדיו", ו"העבר יהי לראי מוצק לראות בו את הנחוי והמועיל לההוה", ואילו "מבעד למעטה המליצה ועדי היופי תנוציץ האמת ותלהיב את הרוח לעבוד עבודתה" (עמ' [IV]), ההדגשות במקור).⁶ כתיבתו של קלר מצטיינת בבחירות ובתמציתיות.

כרך א: "החכמה החדשה ההולכת אחוזת יד עם תורת ה' תמימה [...] הכתה שרשיה"

מאמר על דרכי לימוד התלמוד

אחד המאמרים החשובים בגיליון הוא מחקרו של המלומד אהרן יעלינינק (ילינק), הבוחן ומנתח את דרכי לימוד התלמוד בדורות הקודמים ב-300 שנה לפני מנדלסון, ומבקר את שיטות חריפות והפלפול שהנהיגו מפרשי התלמוד והעוסקים בהוראת התלמוד בלוויית דוגמאות.⁷ הוא מציין כי עוד בימי האמוראים היו שתי דרכים ללימוד התלמוד. היו שנקטו "בסברה ישרה לדין דין אמת לאמתו", ומאידך היו ש"שמו לבם לפלפל ולעייל פילא בקופא דמחטא", ורבים מן האמוראים האחרונים בבבל הלכו בדרך זו. כבר בתלמוד היו שהתנגדו לדרך לימוד זו; ילינק מצטט את רבא, "לפום חורפא שבשתא". ואף הגאונים והמפרשים הראשונים

היהודים בבבל, ומדגים כיצד יכול חוקר מודרני לשחות בים התלמוד ולהוציא ממנו פניני ידע על הראליה היהודית בימי קדם.

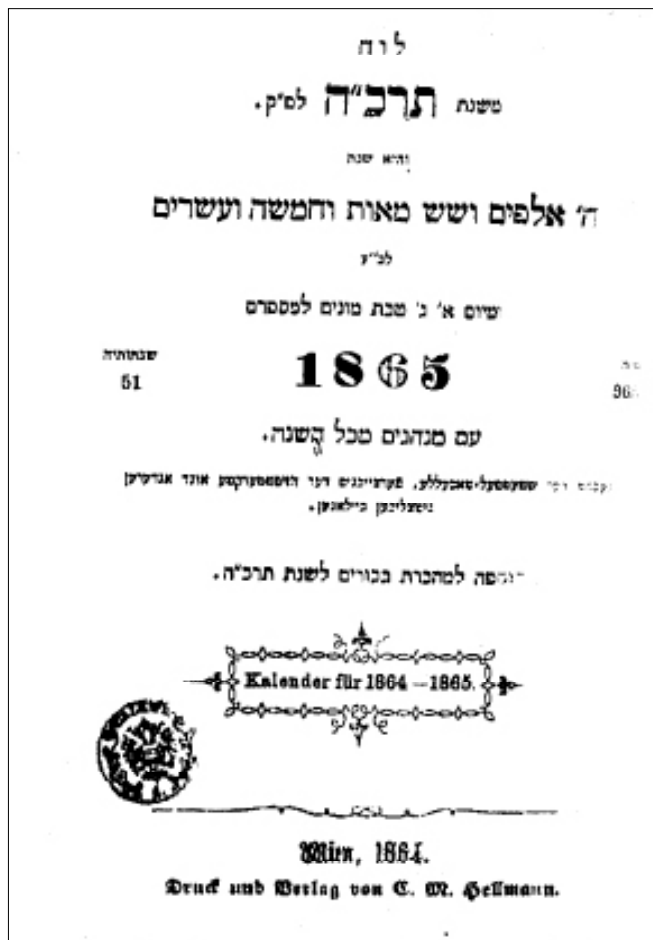
תולדות חכמי התלמוד

אחד המדורים החשובים בכתב העת היה מדור הביוגרפיות. במסגרת זו נדפס פרק מתוך הספר בכתובים קורות **תנאים ואמוראים** שהניח אחריו אברהם לעווזאהן ז"ל בכתב יד והביאו לבית הדפוס אחיו, יהודה ליב לעווזאהן (לוויזון). המחבר יצר פסיפס ביוגרפי של חייו ושל דמותו של רבי יהושע בן חנניה, המבוסס על המשנה והתלמוד וציין את המקורות למידע זה בהערות.¹² הביוגרפיה מספרת על תאריך הולדתו ואנקדוטה על אמו המעוברת, שהייתה עוברת בבתי מדרשות שיתפללו בעבור העובר שיהא חכם, ושעל כן נאמר עליו ועליה, "אשרי יולדתו!". אחד לאחד צירף המחבר את קטעי דמותו של רבי יהושע: שהיה נפח במלאכתו ופרנסתו בדוחק, היה לוי ורבי עקיבא נתן לו מעשר, כיהן כאב בית דין של ר' גמליאל ביבנה, והיה מקובל על הקיסר טריאנוס, שכיבדו (עמ' 26-27); מקום מגוריו היה בפקיעין. בהמשך עבר המחבר ל"דבר ממהותו ואיכותו, כחו וגבורתו בטבע, במדות ובכל חכמה", ותיבל את תיאוריו בסיפורי אנקדוטות בסגנון

בנו של יהויכין, על פי סדר עולם זוטא. ראש הגולה האחרון היה דוד בן זכאי, בזמנו של סעדיה גאון. תפקידו של ראש הגולה היה שונה מתפקיד המלך או הנשיא. תפקיד הנשיא היה להורות משפט וללמד תורה, ולהורות לעם את הדרך שילכו בה. ואילו תעודת ראש הגולה, "לרדות בעם בחזקה וללחצו בשבט אשר ניתן לו מאת המלך, לבלתי סור ימין ושמאל מכל אשר אמר לו הנשיא, להעניש את כל הסר ממנו. אבל לא ללמד תורה ומצות" (עמ' 39). ועוד, תעודתו כללה גם "נתינת רשות לדון" (עמ' 41), ואם היה מהיר בחכמת התורה, היה עליו גם לדרוש פעם אחת בשנה (עמ' 41).

הפרק הבא מתאר את "הליכות ראשי הגולה", שהיינו התנהגותם ומנהגיהם. לפי תיאורו הם חיו חיי רוחה ונהנתנות: היו מזמרים לפניהם בשכבם ובקומם, האריכו בארוחותיהם, "עשו להם גנות ופרדסים", רכבו במרכבת זהב, נהגו בשררה, הופיעו לפני המלך, חגרו אבנט ככל פקידי המלכים (עמ' 42-43). מבחינת סמכותם, כותב רייפמאן בפרק "תכונת ראשי הגולה", נתנו "חתימתם בארץ" והפילו "אימתה ופחד על העם אשר תחתיהם" (עמ' 44). כמה מהם אף לא הקפידו על קיום המצוות (עמ' 45).

המאמר משחזר פרק עלום במערכת החיים הקוויזי-עצמאיים של

וגם "מעט מספרי החכמים אשר לא מבני ישראל המה" (עמ' 54-55). המחבר מאפיין את אביו כמי ששילב יהדות עם לימוד ספרי תכונה קדמונים ואף ספרי המשכילים החדשים בנושא זה. הוא מתאר את אהבתו ללימוד במיוחד את ספרי חכמי ספרד, ספרי הראב"ע, הכוזרי, חובות הלבבות הי"ד (היד החזקה) והמורה (מורה נבוכים) להרמב"ם ופירושו של הרמב"ן לתורה, וכן העריך את פיוטי הספרדים, אך לא קיבל את כל תופסי העט ועושי החרוזים בין הספרדים (עמ' 55). הוא מצייר את אביו כמשכיל לכל דבר, כולל יחסו לפיוטים, אך זכות קדימה הייתה ליהדות: "התורה היתה לו לגבירה והחכמות לרקחות ולאופות" (עמ' 58). נוסף על תכונותיו וחיבוריו היה אביו גם איש ציבור ופעיל בקהילה, ושימש ראש הקהל בזאלקווא במשך שלושים שנה (עמ' 59). לטריס מדגיש את חשיבותה של הביוגרפיה מעבר לתיאור תולדות חייו של אביו, כיוון שאביו מייצג מעין פרדיגמה למצב העם. הוא מסכם, "תולדות חיי אבי ז"ל קשורים המה ולא יפרדו ממעמד ומצב אחי ועמי בארץ גאליציען בעת ההיא; וכל איש משכיל בעיני יראה ולבבו יבין: איך לאט לאט התעוררו תועי לבב משנתם, ומאפל ומחשך עיני עורים תראינה אור בהיר במושכלות תושיה ודעת" (עמ' 60). ביוגרפיה אישית זו היא אפוא ביוגרפיה של תקופה; של מעבר לתקופת ההשכלה.

"מעשה ב-", "פעם אחת", הנקראים כסיפורים מעניינים, המציירים את אישיותו המיוחדת (עמ' 28-29). על תכונת אופיו הוא כתב כי "הוא היה עניו ומתון גדול", והדגים זאת בסיפורו של עקילס שבא להתגייר ושאל שאלות את ר"א (רבי אליעזר בן הורקנוס) "ונמצא רגזן כב"ש [כבית שמאי]. בא לר"י ומצאו עניו כהלל ונתגייר" (עמ' 30).

בין האנקדוטות המתארות את אופיו הביא המחבר את הסיפור על מחלוקת בין רבן גמליאל הנשיא לרבי יהושע בדבר עיבור השנה. רבן גמליאל הורה לרבי יהושע: "גזרני עליך שתבוא אצלי במקלך ובמעוטיך ביוה"כ שחל להיות בחשבונך". לסוף נעתר רבי יהושע ונהג לפי גזרתו של רבי גמליאל, והוא "נטל מקלו ומעותיו בידו והלך ליבנה אצל ר"ג ביום שחל יו"כ להיות בחשבוננו". רבן גמליאל "נשקן על ראשו וא"ל: בא בשלום רבי ותלמידי רבי בחכמה ותלמידי שקבלת את דברי" (עמ' 31).

לוויזון אפיין את ר' יהושע ש"היה חכם בכל למודיות וחכמות", והביא סיפורי תלמוד על כך (עמ' 31). כמו כן הביא מאמרי חכמה שאמר (עמ' 32), שאלות ששאלוהו מלכים וכל חכמי ישראל (עמ' 33-34), וויכוחים שניהל עם אדריינוס המעידים על חוכמתו. ואכן אומרת הגמרא בסוטה, "כשמת ר' יהושע בן חנניה בטלו אנשי עצה ופסקה מחשבה מישראל" (עמ' 35).

גם ביוגרפיה זו מעידה על תרומתו של רב, חוקר תלמוד, לחכמת ישראל העברית, ועל דרכו באיסוף שקדני של חומר סיפורי מדגים ומימרות מן התלמוד, המשמשים חומר גלם לביוגרפיה מודרנית.

ביוגרפיה מאת לטריס על אביו

מאיר הלוי לעטעריס (לטריס), שכתב ביוגרפיות קצרות על סופרי ההשכלה כיצחק אייכל, יצחק ארטור ושלום הכהן, עשה חסד של אמת עם אביו וכתב את תולדותיו.¹³ הביוגרפיה כתובה כבן הכותב על אביו מתוך יראת כבוד ואהבה, כנשמע מן הכותר, "תולדות אבי היקר, הורי ומורי אורי וישעי, הרב החכם מוה"ר גרשון הלוי לעטעריס ז"ל. מאתי בנו מכבדו ומוקירו כל עוד רוחי בי".

הביוגרפיה משרטטת בקווים כלליים את הרקע החברתי והרוחני בדור הקודם, דורו של אביו, שהיה "דור ענן וערפל, דור עקש ואין תבונה", כמקדים את דור ההשכלה. אך את אביו הוא מאפיין כמבשר ההשכלה, וכאחד ה"אנשי" [א] המצוינים חקרי לב זעיר שם זעיר שם ילכו לפניו, כמו לסול המסלה, לשום העקוב למישור, וכמו מורי דרך לדור יבוא" (עמ' 50).

בין ראשוני המשכילים שעמלו להפיץ השכלה "בין רבבות אלפי תועי לבב" הוא הזכיר, בין השאר, את יהודה ליב בן זאב, יצחק סאטאנוב, נחמן קרוכמאל, שלמה דובנא ושלום הכהן (עמ' 51). הוא כרך ביניהם את אביו, "אחד מן האנשים המצוינים האלה בארץ גאליציען, אשר ראה אור כמעט בעוד חושך כסה ארץ מולדתו [...] היה גם אבי היקר" (עמ' 52).

הביוגרף סקר את תולדות משפחת אביו מאז גירוש ספרד, בריחתה להולנד, עיסוק המשפחה בבית הדפוס הראשון העברי בפולין בעיר זאלקווא (עמ' 52-53), גידולו וחינוכו של אביו, ועיסוקו בבית הדפוס, שאותו פיתח. עם עיסוקיו הוא "הלך בדרך תופשי תורה העתיקים", לפי הגדרת המחבר, שידעו לשלב מלאכה עם לימוד תורה, ודרכו בלימוד התלמוד לא התבטאה בחריפות, אלא השתדל "לבאר דברי קדמונינו כפעם בפעם על פי חכמות החיצוניות". הוא התעמק בספרי חכמי ישראל

נקרולוגים לאנשי מופת שהלכו לעולמם

מדור שלא מצאנו דוגמתו בכתבי העת האחרים קשור במידה מסוימת במדור הביוגרפיות, ובו צוינו חכמים ואישים ידועים שנפטרו באותה שנה.¹⁴ מדור זה נכתב בידי המוציא לאור עצמו, קלר, ובו העלה קווים לתולדותיהם, להגותם ולתרומתם של אישים אלה. המאמר הראשון והמקיף ביותר הוא על החכם יחיאל מיכל זקש, שהיה מטיף בברלין והשתתף בכתבי העת העבריים במחצית הראשונה של המאה התשע-עשרה. המחבר מבכה את הסתלקותו של "אחד הגדולים אנשי שם מבין החיים, אחד הצדיקים הישרים והתמימים אשר היו למופת לבני דורם" (עמ' 219).

קלר מאפיין אותו כמי ש"יותר שהיה נאה דורש היה נאה מקיים", ואגב אורחא הוא רומז גם שהיה דרשן ידוע, ומעיד עליו שקיים גם מצוות קלות מן המצוות המעשיות והמוסריות ולא כמצוות אנשים מלומדה. מלבד ידיעותיו ביהדות הצטיין בחכמות שונות, וידע יוונית ולטינית והיסטוריה קדומה, וכן היה סופר מהיר "בלשוננו הקדושה" וידע להתבטא בקיצור ובבהירות.

לדבריו, המנוח היה רחוק "מאלה האודים העשנים מאש קנאת הדת מריבי עם וכהן, אשר חדשים מקרוב באו להחשיך את זיו החכמה, ולהביא אופל ימי קדם באמונות ודיעות". עם זאת, זקש היה מן המתנגדים לרבנים הרפורמים באספתם בברונשווייג, "אשר רצו לפי דעתו לפרוע פרעות ביד חזקה ולהרוס דברים רבים אשר בקודש יסודתם" (עמ' 222). נקרולוג אחר הוקדש למשורר דוד זאמושיץ איש ברסלוי, שפרסם שירים בכתבי העת העבריים ושעשה לו שם "בספריו אשר כתב לשעשוע נפש ולחנוך בני הנעורים", כגון **אגודת שושנים** (1826/7), **אש דת** (1834), וכן **מפתח בית דוד** (תקפ"ג, 1823) שהוא ספר אגרונים, ו**רסיסי מליצה** (1821) (עמ' 226).

ימי זיכרון לחכמי ישראל בדורות עברו

מאמר מקורי הובא כנספח ללוח השנה ובו הצעה לחדש את המנהג לציין את יום הפטירה של גדולי ישראל כיום זיכרון לכבודם. המאמר הוזמן מהמחבר, זלמן נ' כ"ט שטערן (שטרן), ונדפס כתוספת מיוחדת ללוח השנה לתועלת הקוראים. המחבר מציין כי מנהג היאהרצייט, "יום שמת בו אביו ואמו", "הוא מנהג טוב יפה ונאה למען ילמדו הדורות לעשות כמעשיהם וללכת באורחותם והוא מנהג קדמון מאד ונודע בימי חכמי התלמוד". לעניין ציון יום הזיכרון של גדולי ישראל הוא מביא את דברי רש"י, "ובתשובת הגאונים מצאתי כל הנך רגלא **דאמוראי** היינו **יום שמת** בו אדם גדול קובעין אותו לכבודו ומדי שנה בשנה כשמגיע אותו יום מתקבצים ת"ח מכל סביביו ובאים על קברו עם שאר העם להושיב ישיבה שם" (עמ' XXIX).¹⁵ כדי לקיים מנהג זה יש צורך ברשימת גדולי ישראל וימי הזיכרון שלהם, ורשימות מעין אלה שהכין יום טוב ליפמן צונץ בלוחות שנה אינן עונות על הדרישה (גם לדעתו של צונץ), משום שהוא קבע את התאריכים הלועזיים שאינם זהים עם ימי הזיכרון בלוח העברי. על כן ביקש המחבר מן הקוראים לשלוח אליו מידע על פטירות אישים ידועים ותאריכי מותם.

בין גדולי ישראל שִׁלל המחבר ברשימות לחודשי ניסן עד אדר ציון במיוחד יעקב עמזן בפרטים ביוגרפיים רבים, ובהם תאריך פטירתו, מקום קבורתו, וכן הערכה על תכונותיו ותרומתו, מאבקו נגד כת שבתאי צבי, וספריו. כן אוזכרו קטעים מתוך האוטוביוגרפיה של עמזן, "מגילת

ספר", שנדפסו בהמאסף לשנת תק"ע.¹⁶

בין גדולי ישראל האחרים הוא הביא את רבנו מאיר, המהר"ם מרוטנבורג; "הרב התוכן וסופר זכרונות" ר' דוד גאנז; הרא"ש, אשר בר יחיאל; דוד אופנהיים, בעל אוצר גנזי הספרים; החכם ברוך בן הרופא יונה ייטלס, וכן ציון המצבה על קברו; הרמב"ם; "החכם המפורסם הנודע במחנה העברים אשר הרים כבוד לשון עברית הרב ר' נפתלי הירץ וויזל". בין גדולי ישראל פָּלל המחבר גם משכילים ידועי שם, רופאים ושתדלנים.

ענייני דיומא - מצב בני ישראל בימים ההם ובזמן הזה

חלק נכבד של הגיליון הוקדש למאמרים על מצב היהודים בתפוצות השונות בשנה הקודמת. המאמר מאת דוד גארדאן (גורדון), עיתונאי ועוזר העורך בשבועון העברי **המגיז**, הוזמן בידי העורך, כפי שנמסר בהקדמה.¹⁷ המחבר העלה את חשיבות כתיבת ההיסטוריה של עמים, שהופיעו על הבמה האנושית בזמן מן הזמנים, הן הגדולים שבהם שהשפיעו אל האנושות והן הקטנים שהשפעתם לא ניכרת. אך אלה גם אלה אבדו מן העולם, ואילו העם היהודי שָׁרד למרות השינויים והתמורות בהיסטוריה האנושית והצרות והסבל אשר עברו עליו. הוא הדגיש את התופעה המופלאה של הישרדות העם היהודי (עמ' 138).

כדי לעמוד על מצבו של העם כיום, חייב היה המחבר להשקיף מעט אחורה ולהשוות את מצב העם בעבר הקרוב למצבו בימיו. סקירתו התחילה באוסטריה, שבה מצב היהודים היה בכי רע, והם היו נתונים לחוקים "לא טובים" ולהגבלות שונות בחייהם. המצב השתנה עם החקיקה של הקיסר פרנץ יוזף שנתנה מעמד שווה לכל בני הדתות השונות ואפשרה ליהודים לבחור ולהיבחר לבית המחוקקים, וכן אפשרה לעורכי דין יהודיים להופיע בבתי המשפט (עמ' 139-140).

המחבר הזכיר שני חוקים שנחקקו שנה קודם לכן. האחד התיר ליהודים לשמש נוטריונים וליהודי בוקובינה לרכוש קרקעות (עמ' 140). אמנם החוקים היו היהודים מקבלת שוויון זכויות מלא, אך לא בגלל השלטון כי אם בגלל ריבוי הלאומים השונים בממלכה, שכל אחד מהם דרש את טובת בני הלאום עצמו (עמ' 140). כמה מהם עדיין הגבילו את חופש המסחר של היהודים במקומותיהם, כגון האיסור בלבוב על יהודים לעסוק במסחר במקומות שנמנע מהם לגור בהם (עמ' 141). הממשל המקומי סירב להעניק שוויון זכויות ליהודים למרות פניות הממשלה, וכך גם בהונגריה ובעוד מקומות.

המצב בפרוסיה היה שונה. התושבים התייחסו בחיוב ליהודים, אך הממשלה והשרים לא הנהיגו את חוקי שוויון הזכויות של כל התושבים, כולל היהודים, והמחבר הביא מקרים שבהם נבחרו יהודים להוראה בבית הספר הכללי וכן באוניברסיטה, אך המינויים בוטלו בלחץ שר החינוך. יהודי לא יכול היה גם לכהן כשופט מחמת נוסח השבועה שיסודה נוצרי (עמ' 142). עם זאת, הוא לא סבר שבעבר היה מצב היהודים טוב יותר, משום שבימיו עדיין נבחרו יהודים למועצות הערים וארבעה מבני עמנו נבחרו לבית המחוקקים של הממלכה. גם בארצות אשכנז האחרות, הקטנות והגדולות, "הוטב גורל אחב"י בשוויון-הזכויות". חוקי שיווי הזכויות עברו בהן וליהודים ניתן חופש המגורים. בווירטמברג נחקק חוק שוויון זכויות והרבנים ומשרתי הקהילות קיבלו את משכורתם מן הממשלה, ככהני דתות אחרות, ועניי היהודים נהגו מתמיכה, ככל האחרים. נוסח השבועה שונה כדי לאפשר ליהודים להישבע בבית המשפט (עמ' 143).

"שם אור חדש על אהב"י [אחינו בני ישראל] האיר ויצאו מעבדות לחרות ומאפילה לאור גדול". רק ברומא ובנותיה, ובמקומות שלטונו של האפיפיור, "שם עוד רע ומר גורל אהב"י כבימי האופל והצלמות. שם סך בענן שנאת וקנאת הדת מעבור קו אור החפשה והדרור וימש חושך". הכותב התפרץ בהתרגשות ובהזדהות עם גורל בני עמו, "הה מי יכיל כח לצייר בחרט אנוש דמות מצב ארבע אלפים נפש אהב"י היושבים בעיר רומא. שם ככהמות שדה נדמו, כצאן לטבח יובל; היו לטרף ולמרמס באין מציל" (עמ' 150).

ברוסיה התחילו היהודים "לשאוף רוח חיים חדש" מאז עלה הקיסר אלכסנדר השני לכס המלוכה. אביו, "הקיסר ניקאולוס הכביד עולו על צוארם בכל עוז תגרת ידו הקשה". התקנות שהנהיג לעתים לטובתם היו "רק למראה עין", ובסתר לבו שאף שימירו את דתם. עתה, תחת שלטונו של אלכסנדר השני, נחקקו חוקים חדשים וטובים לטובת היהודים. הותר ליהודים להשתקע בערי הממלכה, וכן התמנו יהודים שסיימו את חוק לימודיהם ברפואה, לרופאי מחוזות ובתי חולים. צעירים יהודים פקדו את האוניברסיטאות שנפתחו שעריהן. בתי ספר רבים נוסדו מטעם הממשלה ללימוד תורה ומדע "בסדר ישר". שני בתי ספר לרבנים ומורים הוקמו, בוילנא ובז'יטומיר (עמ' 151).

בפולין בוטלו "רבים מהחוקים העתיקים והגזירות הרעות אשר העיקו על אהב"י", ומסים מיוחדים כגון מס על בשר כשר ומס גולגולת אשר הוטל על יהודים שבאו לעיר הבירה ורשה, והונהגו תקנות טובות להקל על סבלם (עמ' 152). מרד הפולנים ברוסיה שנכשל הסב נזק רב ליהודים שהשתתפו בו, והפולנים גילו שוב את שנאתם גם ליהודים שתמכו בהם נגד רוסיה. הכותב הביע את תקוותו שהקיסר לא ינקום ביהודים בכללם באשמת היהודים המעטים שנלחמו נגדו (עמ' 152-153). ובהיבט חיובי הוא דיווח על הקמת חברת מרבי ההשכלה בין היהודים ברוסלאנד בעיר פטרסבורג, שמטרתה להפיץ את ההשכלה בין היהודים (עמ' 154).

בתורכיה מצב היהודים לא היה ברור ואי אפשר היה לסמוך על הידיעות המגיעות משם. מונטיפיורי הצליח לקבל אישור "כתב הדת" לטובת היהודים מן הסולטאן, שניתן לו לפני יותר מעשרים שנה, אך אין בכוחה של הממשלה למנוע אפליית היהודים (עמ' 154-155).

וכך המשיך גורדון למסור מידע על מצב היהודים בארצות נוספות: יוון, ששותררה משלטון תורכיה, קווקז ודגסטאן, הפלשים בחבש, סין, פרס, מרוקו (עמ' 159-165), ואמריקה, שביחס אליה הוא הזכיר את מלחמת האזרחים ואת הניסיונות לשנות את החוקה באופן שתצמצם את זכויות היהודים (עמ' 166-167).

לפנינו אחד הדיווחים הנוגעים ללב על מצב היהודים בארצות פזוריהם בזמן אמת. הנושא המרכזי היה, כמובן, מתן הזכויות ליהודים בארצות השונות או היעדרן, והמחבר יכול היה לדווח על שינויים לטובה בארצות אחדות, אך עם זאת גם להביע את דאגתו ליהודים באותן ארצות שלא זו בלבד שלא קיבלו את הזכויות המיוחלות אלא נאלצו גם להתמודד עם שנאה גוברת והולכת שבעיקרה היא שנאה דתית למי שדתו שונה מהדת השלטת. הסוקר היה כותב מעורב, שלא היסס להביע את רגשותיו לתיאור אחיו היהודים האומללים הממשיכים לסבול בגלותם ואינם נהנים מרוח החירות והדרור והסובלנות שפקדה את עמי אירופה בעקבות "אביב העמים", וייחסו את התמורות לטובה לאלוהות: "יד ד' עשתה זאת"; "אצבע אלהים", וכדומה.

בהיעדר מידע מדויק ובשל צורך להתבטא ולצייר את המצב, נדרש

בצרפת מצבם המדיני של היהודים היה טוב. הוא לא השתנה מאז "המרדה הגדולה" בשנת 1793. בצרפת אין הבדל בין דת ודת, ולגבי שוויון הזכויות אין הבדל בין הדתות השונות. כל הנולד בצרפת נחשב לאזרח שווה זכויות. אין משרה ותפקיד גבוהים שהיהודי לא יוכל להתמנות להם, וזכויות אלה קיימות גם בארצות שצרפת כבשה באפריקה, שם הוציאה את היהודים מעבדות לחירות (עמ' 145-146). הכותב ציין את תרומת יהודי צרפת ליהדות העולם בהקמת חברת כל ישראל חברים, שב"שלוש" שנות קיומה כבר עזרה ליהודים במצוקה. מצב דומה היה באנגליה. היהודי שם היה אזרח בריטניה לכל דבר, ללא כל הבדל לגבי זכויות האזרח וזכויות אחרות, והוא הדין בארצות שתחת השפעתה. כאן הדגיש המחבר את מסורת החופש הבריטית מזה מאות שנים. היהודי נבדל מיתר תושבי הארץ "רק בדתו ואמונתו", והוא אפיון אותו בדרך שונה מיתר יהודי הפזורה: "אך בדרך ארץ, נמוס המוסר ובכל תהלוכותיו ומחשבותיו בדברי חול, הנהו איש בריטאני גמור לכל משפטו והלכתו" (עמ' 146). הקהילה היהודית יסדה עוד לפני שנים את אספת שלוחי הקהילות, המטפלת בכל ענייני היהודים בארץ זו ומחישת עזרה ליהודים במצוקה בארצות אחרות. בראש החברה עמד עד זמן לא רב קודם לכן סר משה מונטיפיורי, והחברה שיתפה פעולה עם חברת כל ישראל חברים הצרפתית, שבראשה עמד אז אדולף כרמיה (עמ' 146-147).

לנוכח תופעות חיוביות אלה בצרפת ובאנגליה, יצא המחבר מגדרו ומדיווחו העובדתי ופנה בקריאת שבח לבורא: "אמנם כן! לא היתה כזאת בישראל מעת גלותו מעל אדמתו והלך בגולה מדחי אל דחי. יד ד' עשתה זאת, נפלאות היא בעינינו. הן בכל דור ודור הקים ד' מושיעים לישראל בארצות פזוריהם; אנשים נכבדים וגדולים בחצרות המלכים; אך כל גדולתם היתה כענן בוקר משכים הולך". הללו היו תלויים בחסדו של המלך ובשגיונותיו. ואילו בימיו התבסס מעמדם על החוקה, "ואחדות כל ישראל מאד נעלה היא בזמן הזה כמוהו לא היתה מעולם". והוא סיכם במילים "אצבע אלהים הוא!" (עמ' 147-148).

בשוויץ הממשל הוא רפובליקה, ואף על פי כן גורל היהודים שם היה רע ולא היו להם זכויות אזרח בארץ זו, המתגאה ברעיון החופש. בערים רבות נאסר עליהם להתישב, ובפלכים רבים הם נחשבו גרים, ושנאת הדת הכבידה עליהם. אך המצב התחיל להשתנות לטובה בכמה מחוזות. לדוגמה, בציריך נבחר אותה שנה יהודי "לראש בית ספר החכמה אשר שם" (עמ' 148). כמה ארצות, כגון ארצות הברית והולנד, נמנעו מקשרי מסחר עם שוויץ בגלל "שנאת יושבי שוויץ לבני ישראל" (עמ' 149).

ובארצות אחרות: בהולנד ובבלגיה, מצב היהודים "טוב מאד". הם נהנים מכל הזכויות כאזרחים אחרים ו"יושבים לבטח תחת צל חוקים צדיקים ומשפטים טובים". איטליה החדשה, תחת שלטונו של המלך ויקטור עמנואל (ויטוריו עמנואלה), שינתה את היחס ליהודים: "בקע כשחר אור הצלחת ישראל, והאור הזה הולך ומאיר עליהם מיום ליום". "ממשלת המלך הישר הנזכר לא תבדיל בין דת לדת בין עם ועם". יהודי כיהן כסופר וכמזכיר הראשון במשרד לענייני חוץ של המדינה, והכותב הביא דוגמאות נוספות של יהודים במשרות בכירות. הוא הזכיר את חטיפת הילד מוראטארה ב-1858 על ידי משטרת האפיפיור בבולוניה, וציין כי אותו זמן התמנה יהודי למורה באוניברסיטה בבולוניה (עמ' 149-150). גם כאן יצא המדווח בקריאה, "האין זאת אצבע אלהים?" בכל מקום באיטליה בשליטתו של המלך ויקטור עמנואל,

גם בית ספר וחברות לגמילות חסדים וחברה קדישא (עמ' 119-120). בשנת 1858 הוקם היכל רפורמי שכלל 4,000 מתפללים, והרב ד"ר אהרן יעללינעק (ילינק) נבחר כדרשן (עמ' 119). מספר היהודים בווינה באותו זמן היה 25,000 (עמ' 120).

בין המוסדות האחדים שנוסדו בווינה, "מפעלי הטוב והחסד אשר פה" (עמ' 120), נוסד בית ספר ללימודי האמונה בעבור נערים ונערות ההולכים לבתי הספר הכלליים, שבו לימד הרב מאנהיימר, וילינק נתמנה למנהלו. בתכנית הלימודים בבית ספר זה לימדו "דקדוק לשון עבר, העתקת התפלות מכל השנה, תורת משה וחלקים אחדים מנביאים וכתובים, קורות ישראל ועיקרי האמונה". בבית הספר הייתה גם ספרייה גדולה (עמ' 121). כמו כן נוסד ב-1843 בית חינוך לילדים קטנים מגיל שלוש עד שש (עמ' 123), ובית חינוך לאילמים וחרשים (עמ' 124). בין מפעלי הקהילה האחרים הוקמו בית חולים לבני ישראל, חברה קדישא, קופה של צדקה ובית תמחוי, חברות עזרה שונות לעניים, ליתומים, לנשים במצוקה (עמ' 126-127), וכן עזרה לאסירים (עמ' 130) ולסטודנטים במוסדות להשכלה גבוהה (עמ' 131), ועוד. נוסף על אלה הוקם בית מדרש שנחנך באותה שנה בהנהלתו של ד"ר אהרן ילינק, ובו למדו התלמידים המתחנכים לרבנות לדעת את "שרשי תורתנו שבכתב ושבע"פ וכל המסתעפים מהם", וכן ללמד את המון העם הטרודים בעבודתם יהדות בדרשות מתאימות. בין המורים והדרשנים: הרבנים הורוויץ, ילינק, וייס, ועוד (עמ' 133).

בסיום המאמר עשה קלר חשבון נפש על המצב הרוחני והדתי בקרב היהודים מאז תקופת ההשכלה הראשונה באשכנז. עם מות מנדלסון ובני דורו השתנה המצב הרוחני בין היהודים, והם דחו את שילוב החכמה עם התורה, "צמודות אשה אל אחותה בדרך טוב ונאות". מחמת העימות עם "תופשי התורה בדרך הישן", הקצינו בני הדור החדש את דרכם: "את הישן הוציאו מפני החדש ובחדש מאום לא הביאו מלבד דברים קטני הערך". אולם בשלושים השנים האחרונות הבחין קלר בשינוי המצב לקראת איזון בין המסורת למודרנה, ו"החכמה החדשה ההולכת אחוזת יד עם תורת ה' תמימה בכתב ובע"פ הכתה שרשיה". הוא ייחס תמורה חיובית זו לפעולותיהם הרוחניות של חכמי לב, מורי הדור כצונץ, שלמה ראפפורט, משה חיים לוצאטו, פראנקל, יצחק מרדכי יוסט, צבי גרץ וזולתם, והוא ראה בימים אלה "עת לעשות המה גם לתורה ולתעודה" (עמ' 135). וכמובן, הוא רומז להיגד החזור ונשנה בספרות ההשכלה: "עת לעשות לה' הפרו תורתך", בהסבר המשכילי. המאמרים על הקהילה היהודית בווינה מעידים כי כתב העת השתדל למלא תפקיד אינפורמטיבי בעיר מושבו ובקהילתו. אך נקודת השקפתו חרגה מעבר לווינה עצמה והתבוננה בתפוצות ישראל האחרות.

מצב היהודים בגליציה

הערכת מצב היהודים בגליציה נשלחה אל העורך בידי המשכיל אלכסנדר הלוי לאנגבאנק במאמר שנשא את הכותר המשמעותי "משא גאליציען"²⁰. המחבר קבע מתחילה את עמדתו לגבי המצב הרוחני של יהודי גליציה: בעוד נדיחי ישראל בגלויות השונות באירופה "מגמת פניהם קדימה לבא אל נאות ההשכלה ולעשות תושיה לפי רוח הזמן, הנה בארצנו זאת רק שְׁמָה ושערורה בקהלות ישראל במצבם הרוחני, ומאד ידאב לב כל שוחר טוב ומבקש תושיה לראות את העם כי פרוע הוא ובשקוציהם נפשם חפצה" (עמ' 207). עם זאת, יש אישים פרטיים שיש להם יד ושם בחכמה יותר מאשר היה בעבר, אך "העם בכללו עודנו שוכן

המחבר לביטויי לשון שגורים של אור וחושך, "שחר בוקע", "אור חדש האיר", "יצאו מעבדות לחרות ומאפלה לאור גדול", ועוד. הכללות לשוניות אלה כוונו לקהל קוראים שהיה אמון על ביטויים אלה ויכול היה להפנימם, ולקבל העשרה רגשית מן ההקשרים הטקסטואליים שהם רמזו עליהם.

הקהילה היהודית בווינה

כמה מאמרים הוקדשו ליהודי וינה ולקהילה היהודית בווינה. מאמר אחד מאת זלמן בן גאטליב שטערן, איש וינה, שבה עבד כמגיה וסדר דפוס, וההדיר ספרים קלאסיים ביהדות, מתאר את חנוכת בית הכנסת בווינה ביום 15 ביוני 1858, שהיה יום שמחה בקהילה.¹⁸ המחבר נתלה בדברי חז"ל, שביום ששון ושמחה, "חנכת בית אלהים", יש להזכיר את חורבן המקדש, ובמקרה זה, חורבן "מקדש מעט ובתי מדרשות בתי אלפנא דאורייתא", שאירע בשנת 1670, עם גירוש היהודים מהעיר, עת הרסוהו עד היסוד ובנו תחתיו כנסייה, ועתה הוקם מחדש בווינה. המחבר הביא תעודה היסטורית - טקסט שנחקק על מטבע זיכרון שהוטמן יחד עם אבן היסוד של הכנסייה "לכבוד ישוע המשיח בן אלהים", ובו נכתב, "אחיי גלות היהודים לא אמון במ הרס המלך האדיר לעאפאלד I מאיסטרייך את בית הכנסת שעמד פה טיהר מערת פריצים לבית אלהים וקידש אותו לשם הקדוש לעאפאלד נסיך איסטרייך לעבודת אלהי נוצרי רומי..." (עמ' 105).

הכותב הביא פרטים היסטוריים על פי ספר אנטישמי שמחברו ראה בהקמת הכנסייה סמל לניצחונה של הברית החדשה והכנסייה על הברית הישנה והיהודים. אותו מקור הזכיר גם את היהודי זכריה שבנה את בית הכנסת (עמ' 106, 114). מידע עליו מצא שטרן גם בנוסח מצבה בבית העלמין הישן (עמ' 110). המחבר תיאר את חנוכת הכנסייה באותו מקום בשנת 1671, והוסיף ומסר רקע היסטורי על הגבלות שהוטלו על היהודים בווינה בעבר וגירושם מווינה פעמיים במאות קודמות (עמ' 108). שטרן הציע לראשי הקהילה להקים מחדש את המצבה על קברו של ר' זכריה ולחרוט עליה את מעשיו למען הקהילה היהודית בהקמת בית הכנסת ובית המדרש (עמ' 113-114).

מוסדות הקהילה בווינה

מאמר אחר, שכתבו המוציא לאור, קלר, הוקדש אף הוא לקהילה היהודית בווינה, ואף הוא סקר את תולדות הקהילה היהודית בעיר ותיאר את מוסדות הקהילה היהודית.¹⁹ "ימים לא טובים היו הימים ההם", כתב המחבר על העבר, "ימים אשר נרדפו על צואר מחמת חקים מעיקים ומציקים" (עמ' 116). כפי שתיאר זאת גם שטרן במאמרו, יהודים לא הורשו לגור בווינה מעבר לימים אחדים וקיבלו לשם כך היתר מיוחד, אף כי לעשירי היהודים הותר לגור בווינה, רשות שקנו בכסף מלא, אך לא ניתן להם למנות רב ואב בית דין, ולא נחשבו "לעדת ישראל וכנסייה מיוחדת" (עמ' 117).

קלר תיאר את התפתחות הקהילה היהודית בווינה: בשנת 1811 קיבלה רשות מן הקיסר פרנץ יוזף לרכוש "בית למפעלי טוב וחסד". בשנת 1821 קיבלה רשות לבנות בית תפילה, והרב יצחק נח מאנהיימער מונה בידי הממשלה כמטיף שהנהיג סדר תפילה מודרני אך ברוח המסורת וחוקי השולחן ערוך (עמ' 117-118). עם הגירת יהודים מפולין הוקם בית תפילה מסורתי שבו נהגו במנהגייהם, דבר שגרם לסכסוכים בקהילה. כמו כן היה בית תפילה לקהל הספרדי, שהקים

אחרית הימים התייחס המחבר לשאיפת השינוי בכיוון מודרני ביהדות כאל שאיפת גאולה ארצית.

המצב החומרי והכלכלי של יהודי דרוהוביץ', גליציה

במאמר אחר, שאף הוא נשלח כמכתב אל העורך, כתב זעליג הכהן לויטערבאך (לויטראבאך), שהיה תושב העיר ופרסם סיפורים ומאמרים בכתבי העת וכן מחקרים במקרא ותלמוד, על מצבם החומרי והכלכלי של יהודי העיר דראהאביטש.²¹ כבמאמר הקודם, תיאר המחבר את המצב המוסרי של יהודי גליציה, הידוע לדבריו "כי ברע הוא", וכי הוא גרוע יותר ממצבם של יתר אחיהם בשאר המדינות. וכך הוא תיאר את ההמון שבעיקרו הוא חסידי, ואת מנהיגיו,

בלכתם אחרי אמונת ההבל ויהבלו, ישעו לקדושים אשר בארץ, ינהו אחריהם ובם ידובקו [!], לישועתם ישברו, ולדבריהם ייחלו כאשר ישאל איש בדבר האלהים, ויקבצו להם אנשים אשר אבדה תקותם, בעלי מזמות חמה ומדון, עזי פנים, רכי לבב, מתקדשים ומטהרים למראה עינים; בפיהם יברכו כל הגלויים אליהם ויחרפו כל איש לא יארח אתם לחברה; המה יתהלכו את אלהים בשמים ויאכלו כל טוב הארץ; כעלוקה ימוצו דם אחיהם אשר ימצאו חית ידם בועת אפם (עמ' 212).

במקום ללמד את ילדיהם בבתי מדרש חכמים או בבית ספר עברי ואשכנזי, שם ילמדו לדבר צחות בלשון הקודש ובלשון העם אשר הם יושבים בקרבם, ללמוד "קורות ימות עולם", "פלאי התולדה ומשפט הארץ", הם "אך בשגעון ינהגו". הם שולחים את ילדיהם ל"חדרים", "אל בית מלא צחנה ובאשה, מלא עתר ענן כלי מקטרת המורה" (שם). המחבר תיאר את ה"חדר" לפי מסורת התיאור המשכילי הסאטירי בחרוזים: בו

קול המולה כקול אחר הרחים, כקול רעם בגלגל כקול הסירים תחת הסיר וקול בוכים למשפחותם ישמע, זה יגהר וינהק, וזה יצעק, זה יצא ויתאפק, וזה על אומנתו ודודו מתרפק, זה יזמר וישורר, וזה יזורר, על הנער הזה ירים המורה מטהו, ועל הילדה הזאת ידהו, וזה יקח בדל האוזן ובשר אחורים, ולזה יכה באגרופ את השינים. - ככה יעשה כל הימים עד אשר יגדל הנער לשש שנים יצא חפשי מתחת סבלותו, ובעוד לא ידע קרוא מקרא ודבר דבור על אפניו יבוא אל חדר מורה, איש אשר אבד הונו בענין רע, עמק שפה וכבד לשון אשר לא יצליח למלאכת עבודה ומרכולת, ואשר נכמרו רחמי קרוביו ומיודעיו ויתנו לו בניהם (ומכחם יאצילו לו ברכה) למען ממנו ילמדו התורה והמצוה, חוק ומשפט (עמ' 213).

תיאור זה של מצב החינוך היהודי ב"חדר" מצטרף לשורה ארוכה של זיכרונות משכילים על חינוכם וגידולם, הנדרשים לתיאורים דומים ולבטיויים זהים.²²

החלק השני של דיווחו נשמע כשירה אוטופית ובה שינה המחבר את טון כתיבתו מן הקצה לקצה ומראה את צד החיוב שבעירו: "פה יצא אדם לפעלו ולעבודתו, הכנעני למערבו [על פי יחזקאל כז, 13], האמן למלאכתו, האכר למחרשתו, וישראל עושה חיל וחפצו בידו יצליח". העיר פורחת והיהודים גרים בה מזה 600 שנה, ועתה יש בה למעלה מאלפיים משפחות, כולם מתפרנסים מיגיע כפיהם. הוא פירט את המקצועות השונים שבהם עסקו יהודי המקום: 12 עובדים במלאכת הנפט, תעשייה פורחת המעסיקה יהודים רבים, שבעה בתי מלאכה לעיבוד עורות והעובדים כולם יהודים, וכן נגרים עושי כיסאות, שולחנות,

בערפל ויט אחרי התוהו". אף כי יש להודות שההשכלה התפשטה ביניהם בכמה אופנים בעל כורחם בהשפעת רוח העת שאי אפשר למנוע אותה, למרות התנגדותם של "החשוכים מורדי אור", אלה הן תופעות חיצוניות בלבד בנוגע לקשר עם גויי הארץ בענייני מסחר וכדומה. הכותב טען כי אין מי שידריך את ההמון בהשכלה אמיתית, בעוד הם סבורים "כי מגמת ההשכלה לעקור את הכל" (עמ' 207), ויש מהם הנוטים בכיוון מה שנראה להם כהשכלה, והם חוטפים "פרחים נאים" כלשהם, "תאוה לעינים", מתוך מכלול המרכיבים של ההשכלה, ומשוכנעים כי בכך אימצו את ההשכלה. אך זו אינה אלא "השכלה מזוייפת", והנוקטים אותה הריהם "קרחים מכאן ומכאן". לאנגבאנק הגדיר אותם: "לא נאורים יקרא שמם כי אם נעורים, נעורים ורקים מכל" (עמ' 208).

כדי להעריך את מצבם של יהודי גליציה הוא חילק אותם לשלוש כיתות. הראשונה פונה אל החסידות; אנשיה נוטים אחר הרביים שלהם ומתעלמים מאור הציוויליזציה. הם בורים גם ביהדות עצמה ונבערים בלימוד התלמוד. המשכילים בעם נלחמו בהם וחשבו כי הכניעו, אך הם התנערו וקמו שוב. הכת השנייה מונה את אלה המחזיקים בכל דבר ישן, אינם נוטים לחסידות ואף מתנגדים לה, ויש בהם יודעי משנה וגמרא, אך אינם מתמצאים במקרא ובוודאי לא בספרים עבריים, ובדעותיהם הקדומות הם נלחמים בפורענות שאותה הם רואים ב"השכלה הארורה" (עמ' 208). הכת השלישית כוללת את אלה "הנקראים בשם נאורים", הלוהבים לבוש נכרי ומאמצים את הלשון היהודית אשכנזית, אך ידיעת השפה האשכנזית רחוקה מהם. הם לא למדו ולא שנו ולא שימשו תלמידי חכמים, ומתפארים כי הם נאורים משום שהם נוהגים היתר בכל דבר, ומחו מלבם את "זכרון דת אבותיהם" (עמ' 208). "תחת שלש אלה רגזה הארץ", נעזר המחבר בציטוט ידוע ממשלי. הוא הביא דוגמאות למלחמות החסידים בכל ניסיון להנהיג חינוך מודרני, ולנטיות הנאורים להנאות שטחיות ולשעשועים.

המחבר הטעים את חשיבותו של החינוך, שהוא היסוד "לתהלוכות רוח האנושי", וכמשכילים אחרים הוא זיהה את שורש הרע בחינוך הפגום ב"חדרים" שבהם לומדים הילדים "אולת וכסל" ו"כל תעתועי הבל - כי סדר הלמוד נשחת ומקולקל עד מאד". המורים עצמם "בוערים בעם חסרי לב בלי הבין", ומי שלא הצליח במלאכה אחרת נעשה מלמד (עמ' 210). כך חזר לאנגבאנק על הביקורת המשכילית על החינוך הירוד ועל המלמדים האשמים בכך.

המחבר קרא לכל משכילי העם להתאחד ולפעול לתיקון מצבם הרוחני של היהודים בכל עיר ועיר. מה עליהם לעשות, ברור מתוך הביקורת: שיפור החינוך היהודי והקמת בתי ספר יהודיים (עמ' 211). אך בכך הוא לא סיים את ביקורתו. הוא ביקר תופעות שליליות נוספות בחיי היהודים, כגון נישואי בוסר בגיל צעיר, ומציע דרכים לשנות הכולונת הצעירים: ללמד אותם מלאכות מועילות, ולא דווקא מסחר, וכן ללמדם רפואה ורוקחות, אפשרות שנפתחה עכשיו (עמ' 211). עם זאת הערה חיובית הייתה לו על מערכת העזרה החברתית בקהילה, כגון בתי חולים, העומדים לתפארת לשרת את הנצרכים, בניגוד למצב הגרוע בעבר. ועל כך הוא בירך, "ברוך משנה העתים!" (עמ' 211-212). הוא סיים בתפילה, "יואל אלוה לתת לב חדש ורוח חדשה לשאר עמו, למען יסירו מקרבם לאט לאט כל מנהג משחת וכל הרגל לא טוב אשר נשאר עוד בקהלות יעקב, וימלאו דעה כמים לים מכסים" (עמ' 212). אף בהידרשו לפסוקי הנבואה הרומזים על

(וייס), שהיה מורה בבית המדרש הגדול בווינה באותן שנים, ונודע כחוקר מובהק של היהדות הקדומה, המשנה והתלמוד. המאמר הוא "מאמר בקורת על תפלת שמונה עשרה, זמן הוסדה ומקורה", לעוסק בתולדותיהן ובזמן חיבורן של התפילות הכלולות בתפילת שמונה עשרה, נושא שהעסיק את חוקרי חכמת ישראל עד ימינו.²⁵

ספרות יפה - סאטירה

חלקה של הספרות היפה בגיליון אינו רב. נדפס בו סיפור סאטירי מאת א"ב גאטטלאבער (גוטלובר) הכתוב בפרוזה חרוזה, כדרך המקמות של אחריו בתחמוני, ובו מספר בגוף ראשון ההולך למסעותיו לקנות חכמה ומתרחש מחיי בני עמו בסגנון הצופה לבית ישראל של יצחק ארט.²⁶ סיפור המסגרת מתרחש על רקע של סעודות (מסגרת הקיימת גם בתחמוני). בסעודה הראשונה נקלע המספר לבין חבורת משוררים הנהנים ממנעמי החיים ומקדשים בשיריהם מלחמה באיוולת, ומקיים דיאלוג עם ראש המשוררים, יעבץ. הוא מספר לו על נדודיו ברחבי רוסיה שבה ראה כי "מלאה הארץ דעה ועושר וברכה [...] וברכת ה' על הארץ כמטר נתכה, בכל חוצותיה לא ישמע אנחה, אין פרץ ואין צוחה, ומלך חכם בראשה ימציא לעמו רוחה" (עמ' 235).

ובעוד רשמיו הסאטיריים מהללים ומשבחים את המצב הכללי והכלכלי ברוסיה, חזיונו על בני עמו כולו שלילה ואובדן. הוא מתאר את "כרם עמי [ש]עלה כלו קמשונים. נסתרה בינת נבונים. הקשיחו לבם ועיניהם טחו, מכל חכמה ומדע מרחוק ברחו [...] כי מדרך השכל סרו, באולת בחרו, ואת פי החכמה מרו" (עמ' 235). בני עמו אינם נענים למלך ולשריו הנאמנים "אשר בנו להם בתי ספר ומדרשים, והעמידו להם מורים וראשים, לכל חפציהם נדרשים", והמספר-המשורר מלא "זעם וחמה, חם לבי בקרבי ותבוא בי רוח שיר ומליצה, ונפשי בי האיצה, לאמור: קום קרא אל העם הזה הקיצה!" (עמ' 236).

חלק זה של הסאטירה הופך לנבואת זעם שירית ובראשה הכותרת הקיצה! וכותרת המשנה, "קול זעקת המשורר אל בית יהודה וישראל". השירה נראית כמושפעת משירו של יל"ג "הקיצה עמי!" (הכרמל, תרכ"ג), אך נושאת מסר שונה. המשורר משמיע קול זעקה, "עד אנה יהודה עוד תישן המות? / [...] עד אנה תשכב ותהי כאבותיך? [עמ' 236] / [...] עורה ישראל, ויהודה הקיצה! / התנער מעפר ופקח עיניך: [עמ' 238] / [...] חדלה משטמה וקרבות חדלו / [...] עתה לחכמה שומה נא פניך [עמ' 239] / [...] הקשיבה ישראל ושמע לעצתי. / אל תטה אזניך לדברי מורידך / [...] הלא המה לשואה יבקשו נפשך / [...] המורים המורים המאריים אלה, / טחו עיניהם, אזניהם הכבדו; [עמ' 240] / [...] בתורת האדם הם תהלה ישימו, / דרך הארץ דעת לא יחפצו [עמ' 241] / [...] עד מתי, עמי, לא תט און קשבת [...] / עד-מה, עמי, תאמין בשוא וְהבל, / בדברים לא יועילו ולא יצילו [...] / עורה ישראל, ויהודה הקיצה!..." [עמ' 242]. בהמשך הוא מזכיר את ה"חדרים" שהם בעוכריהם, ואת החסידים הטוענים שבתי הספר הם אסון ופגע לעם, בעוד לדבריי מהם יופיע אור ליהודים (עמ' 246). הוא קורא להם להקיץ, ללכת בדרכי החכמה, לחבר תורה עם דרך ארץ, ואזי ייושעו (עמ' 247).

בחלקו האחרון של החזיון משיב לו המשורר יעבץ ומציין כי ההשכלה מתפשטת בכל יום, ועדת המשכילים "הנעימים והנאהבים" קמה ללחום "מלחמה בשלום עם כל מפית כזבים" (עמ' 248). הוא מגן על המלמדים שהמספר חירפם, שהם שלימדו את התלמידים תורה

חייטים למיניהם, צורפים, רצענים, עושי מנעולים, כורכי ספרים, מכונאים בבתי מבשלי השכר, עושי שמנים, ועוד ועוד. לויטראבאך פירט בגאווה את מגוון המקצועות המרשים כדי להוכיח לגויים כי היהודים אינם נרפים ולא יאכלו לחם עצלות (עמ' 214).

המחבר הזמין את הקורא להצטרף אליו לסיור בעיר ובבנותיה ("לך עמדי אחוז יד", עמ' 214; "עתה עלה אלי המרכבה כי נוסעים אנחנו כפר באריסלאוה", עמ' 216). הוא תיאר את הישגי הקהילה בהקמת מוסדות ציבור: בית תפילה מפואר (עמ' 214), בית חולים, וגם נוסד בית ספר מודרני שנתקל בהתנגדות החסידים, אך זכה לתמיכת המלך (עמ' 215). בסוירו הוא הביא את הקורא אל מחצבי הזהב, בארות הנפט, מכרות דונג, ומהם הכנת נרות, עטרן לגלגלי העגלות, שבהם מתפרנסים היהודים מיגיע כפיהם. והוא סיים, "סוף דבר ליהודים היתה אורה ממעיני אור נפט", והביע את רגשותיו בכותבו, "כי לבי שמח בראותי בני ישראל יעמלו להחיות מיגיע כפיהם ובאמונה הם עושים ואת אחיהם הנוצרים יסחרו באהבה אחוה ורעות אין פרץ ואין צוחה" (עמ' 218). דיווח מקורי זה, הנסמך על ניסיונו האישי של המחבר ומעורבותו במסחר הנפט, מספק מידע חשוב על חיי היהודים ופרנסותיהם, שאינו ידוע ברבים. מה שמצא ר' עובדיה גיבורו של יוסף פרל בבוחן צדיק בחצי האי קרים, יהודים איכרים עובדי אדמה, המצויר כאוטופיה, הביא לויטראבאך כאן כמצייאת יהודית מלאה ושלמה יותר, כהתגשמות האידאלים של ההשכלה לפרודוקטיביזציה של היהודים.²⁵

ענייני דיומא - יהודי שבדיה

דיווח על קורות היהודים בשבדיה למן סוף המאה השבע-עשרה כתב יהודה ליב לעוויזאהן (לוויזון), רב בשטוקהולם. דיווחו מצטרף לדיווחים האחרים על קיבוצי היהודים בתפוצות.²⁴ ראשוני היהודים התיישבו בשבדיה ברבע האחרון של המאה השבע-עשרה. הם נתקלו ביחס עוין ונדרשו להמיר את דתם. ב-1681 המירו את דתם 28 נפשות, וב-1685 וב-1686 נצטוו היהודים לעזוב את המדינה. במאה השמונה-עשרה הוטלו הגבלות שונות על סוחרים יהודים בשבדיה, ורק ב-1771, כשעלה לשלטון גוסטאף השלישי הוא הנהיג את "החופש והדרור" בארצו והיהודים נהנו מהם אף הם. ב-1777 התיישב היהודי הראשון שקיבל אזרחות, ב-1779 נחקק חוק המכריז על חופש האמונה, וב-1782 הותר ליהודים לשבת בשבדיה ולקיים את דתם (עמ' 169-170). המחבר מסר פרטים על התפתחות החקיקה לטובת יהודי שבדיה בהמשך המאה התשע-עשרה, שאפשרה להם לרכוש בתים ושדות (עמ' 170), להקים בית קברות משלהם, לעסוק ברפואה, לבחור אף כי לא להיבחר, ועוד (עמ' 171). בשנת 1787 היו שמונים יהודים בשבדיה, ב-1848 היה מספרם 560, ועתה, בשנת 1864, נמצאים בשבדיה 631 יהודים (עמ' 172).

הוא מסר כי מעמד היהודים טוב. מבחינת הקהילה, יסדו מוסדות כגון חברה קדישא וגמילות חסדים, יהודים קיבלו אותות הצטיינות מן המלך, הם מכהנים במשרות ציבוריות, ואחדים נבחרו לשרת במועצות ערים (עמ' 173). יש ביניהם רופאים ומוציא לאור של עיתון בלשון המדינה (עמ' 174).

עיון בלימודי היהדות - תפילת שמונה עשרה

בגיליון נדפסו כמה מאמרי עיון בנושאים מגופם של לימודי היהדות, כחלק מחכמת ישראל. אחד המאמרים נכתב בידי אייזק הירש ווייס

ריבוי ספרי חז"ל המודפסים בדור הנוכחי, "יותר מכל הדורות שעברו". הוא מסר כי 120,000 עותקים של התלמוד הבבלי נדפסו באותם ימים בכל דפוס אירופה, כעדות ל"רוח האחדות והאחווה" הקיימת ב"לב בני ישראל הדבוקים בתלמוד" (עמ' 191). הוא הביע את תמיתו על כי חכמת ישראל לא השכילה להוציא הוצאה חדשה של כל ספרי האגדות עם פירוש המבוסס על מחקרים שעשו בעת החדשה חכמים כצונץ וראפפורט, ואשר תכלול את תוצאות החקירות המפוזרות בספרים ובכתבי העת השונים, המבוססות על קורות דברי הימים, על ארכאולוגיה ועל חקר לשונות העמים. כן הוא העיר על ספרים שיצאו בנושא זה, כגון ספרא דבי רב, עם מאמר מסורת התלמוד מאת אייזק הירש ווייס, שיצא בווינה בתרכ"ג (עמ' 192), והוצאה חדשה של היד החזקה להרמב"ם (עמ' 193).

בין ספרי הדקדוק וחקירות הלשון קלר מזכיר מהדורה חדשה, רביעית במספר, של **אוצר השרשים** ליהודה ליב בן זאב, בהוצאתו של מאיר הלוי לטריס, ספר להוראת העברית בשיטת השאלות והתשובות, **תלמוד לשון עבר**, מאת מ' גאלדמאן (פראג, 1863), הוצאה חדשה של **נופת צופים** ליהודה מסיר ליאון, וספר יובל לכבוד הרב יצחק נח מאנהיימר (עמ' 194).

בין הספרות היפה, "ספרי מליצה ושיר", ציין העורך במיוחד את היצירה העברית ברוסיה, שם "היתה עדנה לשפת קודש", שפרחה ככל השפות החיות (עמ' 200), והזכיר את שירי אד"ם הכהן, את תרגומו של קלמן שולמאן ל**מסותרי פאריז** מאת אזן סי, את הרומנים של אברהם מאפו ("מטיף עסיס רמונים": **אהבת ציון**, **עיט צבוע**), את אברהם בער גאטטלאבער ושיירי, סיפוריו ומכתבי מסע שכתב, "ממשל המשלים" יהודה ליב גארדאן (יל"ג) (**משלי יהודה**), את שלום יעקב אבראמאוויץ (מנדלי מוכר ספרים) ו"ספור אהבים" (**למדו היטב**) (עמ' 200-201), את מרדכי אהרן גינצבורג (**אביעזר**), "מעשה ידי אמן מהיר במלאכתו אשר לו דרך חדשה ונפלאה" (עמ' 202), את מאיר הלוי לעטעריס, "ראש מליצי זמננו" (**בן אבויה**), עיבוד של **פאוסט** לגיתה (עמ' 204), ועוד.

במסגרת הביקורת על "מכתבי עת" הוא הזכיר את כתבי העת **המגייד**, **הצופה**, **המבשר**, **הנשר**, **אוצר נחמד**, **כוכבי יצחק**, את עורכיהם ותוכנם, ועוד (עמ' 205).

העורך סיים את הערכת הספרים החדשים בתקווה שישבו אל הקורא "כעת חיה", "אם יגזור ה' בחיים ונשתעה שנית יחדיו מן הנצנים אשר נראו בגן הליטעראטור העברית ברחבה" (עמ' 206). כך אנו מקבלים תגובה בזמן אמת על ספרים וכתבי עת שיצאו לאור, ואגב אורחא מתוודעים לפולמוס קשה בין הרבנים החדשים והחרדים, הנקראים פה "ארטהאדאקסים חדשים", במלחמת הישן והחדש.

לוח לשנת תרכ"ה

כתוספת לכרך נדפס בראשו בעמודים ממוספרים בנפרד לוח לשנת תרכ"ה (1864/65).³¹ הלוח לחודשים תשרי-אלול תרכ"ה מביא בשישה טורים את התאריך העברי והלועזי, המזלות, החגים, פרשיות השבוע, צומות, ראשי חודשים, וזמני קידוש לבנה, המולדות, התקופות וזמני מנחה, וכן ציון תאריכים בלוח הנוצרי ותאריכי קדושים נוצרים בכל אחד מימות השנה, רבעי הירח, וציון ירידים ומקומם. נוסף על הלוח הובאו לוחות עזר לחישובי תעריפי תשלומים, תחזית כללית צפויה של מזג האוויר לחודשי השנה,³² מנהגי בית הכנסת: סדר התפילות

ואלמלא הם הייתה התורה נשכחת מישראל (עמ' 249). כאן מתאר המספר את החינוך ב"חדר" ואת פעולתו החינוכית של המלמד דרדקי: "תחת שבטו מעביר צאניו. ושבתו שבט עברה וזעם, מכה כהולם פעם. ואחרי היותו למלמד איננו מטיב טעם, ועוד יותר מבתחלה דבריו ברעש ורעם, ובמקל חובלים בתלמידיו הוא עוצר, וינפצם ככלי יוצר. מי לא ראה המכות החבורות והפצעים, וכל מראות הנגעים, בבשר הילדים הבאים, **בשערי החדרים** הרעים" (עמ' 249).

אלה "חדרי עוני וצער", הפתח נמוך "כפתחו של לול תרנגולים", הם "עומדים צפופים, או יושבים כפופים, על הקרקע רצופים, וכלם כאחד עונים באימה, אחר איש גדל-חימה, הקורא בקול אדיר וחזק, ופניו פני להבים כמראה הבזק, המלמד צורת, ועוזרו נובח, והתלמיד מתיפת, אלו מצפצפים ואלו מהגים, ואלו ואלו בלהג מלהגים" (עמ' 249). ודמות בתי המלמדים "כתבנית בית כלא". וכדי להמחיש לעצמו את ה"חדר" מציע המספר לשומעו, "לך אסוף ברעיוניך כל צחנה ובאשה, כל שקוץ וגועל נפש, כל טיט וכל רפש, כל דומן וזבל, וחרשי נבל, ושמיר ושיט, זאת תורת הבית" (עמ' 249-250). בבית אחד ובחדר אחד "ישכבו ויאכלו, וילמדו ויתפללו, המלמד ואשתו ובניו ובנותיו, לילה כיום, הבית מלא על כל גדותיו, כלם הוזים שוכבים בפאת מטה ובדמשק ערש מראשותיו ומרגלותיו" (עמ' 250).

הסאטירה הנוקבת על החינוך היהודי הקלוקל מצטיינת בתיאורים ציוריים מפורטים ובלשון עשירה, החוזרת בפרטיה וביקורתה החריפה על זכרונות משכילים המשחזרים את חינוכם וגידולם, כגון תיאורו של לויטבראך על החינוך ב"חדרים", וזיכרונותיו של יוסט בציון. המקמה יוצרת מקצב החוזר ומצליף, והחרוזים והמילים הנרדפות הנחרזות והנחזרות, פועלים ליצור את אוירת הביקורת הקשה על המצב הירוד וגורמיו.

ספרות יפה - שיר לכבוד מונטיפיורי

בדרכם של כתבי העת העבריים הקודמים, פרסם גם בכורים שיר לעת מצוא שכתב העורך לכבוד משה מונטיפיורי על פעולתו למען יהודי מרוקו באותה שנה.²⁷ השיר מפאר את מעשיו של המנהיג היהודי למען עמו, "איש גבור חיל" בלא חרב, בלא צבא, ובלא רכב ופרשים. הוא מסיים את שירו, "בספר מלחמות-יה יאמר למזכרת: / **בְּהַרִים מִשֵּׁה יִדּוּ וַגְּבַר יִשְׂרָאֵל!**" (עמ' 229). אישיותו של מונטיפיורי מתוארת בשיר זה ואחרים כדמות מופת היוצאת לישע עמה.²⁸ כאמור, שירה ארוכה נכללת בסאטירה של גוטלובר הנזכרת לעיל.

הודעות על ספרים חדשים

אחד המדורים בכרך היה מדור רצנזיות קצרות על ספרים חדשים שיצאו לאור באותה שנה.²⁹ בחלק הראשון, ובו ביקורות ספרים על כתבי הקודש ופירושיהם, נדפסה הערכה קצרה על ספרו של שד"ל על ישעיהו שיצא בפדובה ב-1863. המבקר כינה את שד"ל "**אבי הפרשנים** בדור הזה", כי הוא ירה את היסוד "להחקירה החפשית במקרא" ו"היה הראשון בבני עמנו אשר החל לבאר באין מעצור וגבול מצד המורגל והמסורה", אך נלחם נגד המפרשים שחרגו מגבול "הקריטיקה הישרה", וביקורת המקרא שלהם הודרכה על ידי דעות כוזבות ותפיסות מודרניות שלא התאימו לדרכי לשון המקרא. הוא אמנם סטה מן המסורה, אך נשמר מלהרוס את "חומות קדשנו" (עמ' 189).³⁰ ברצנזיות על כתבי חז"ל הקדמונים ופירושיהם ציין המבקר את

- 12 "תולדות רבי יהושע בן חנניה" [ביוגרפיה] / אברהם לעווזאהן. **בכורים**, א, תרכ"ד, עמ' 26–35. עוד על לוויזון, ראו קרסל, שם, עמ' 192. לוויזון הוציא את **ספר מקורי מנהגים** בברלין, 1846 (הספר נסרק בגוגל); המבוא ל"קורות תנאים ואמוראים" נדפס ביישרון.
- 13 "תולדות אבי היקר [...] הרב החכם [...] גרשון הלוי לעטעריס" [ביוגרפיה] / מאיר הלוי לעטעריס. **בכורים**, א, תרכ"ד, עמ' 50–61.
- 14 "צנינים לנפשות אנשי מופת מבני עמנו אשר הלכו לעולמים [!] בשנה זו" [פטריות] / המוציא לאור. שם, עמ' 219–226. הנקרולוגים הם על יחיאל מיכל זקס, דוקטור מאריץ פייט, יעקב מאירבעער, דוד זאמושטש, גבריאל הירש ליפמאן.
- 15 "רגלא דאמוראי מזכרת ימי המות (Sterbetage) דקדושי עליון רבנים ומורי העם..." [מאמר] / זלמן שטערן. שם, עמ' XXXIX–XXIX, בהמשך הלוח. עוד על זלמן שטערן, ראו להלן בהערה 18 ולידה בטקסט.
- 16 "מגילת ספר" [קטעים מתוך אוטוביוגרפיה ליעקב עמדן] (תולדות גדולי ישראל) / יעקב יעבץ. **המאסף**, ט, 1, כסלו תק"ע, עמ' פא-צו.
- 17 "שימת עין על מצב בני ישראל בימים ההם ובזמן הזה" [ענייני דיומא] / דוד גארדאן. **בכורים**, א, תרכ"ד, עמ' 137–167.
- 18 "מכתב להזכיר [...] אספר אני מעשי המלך [...] ביום חנכת בית אלהים יום ג' תמוז תרי"ח" [תיאור היסטורי] / זלמן בן גאטליב שטערן. שם, עמ' 104–114. המאמר נכתב בשנת תרי"ח (1858) ונשלח אל ראשי העדה בווינה (בהערה). שמו איית 'בן-גאטליב' בחתימת המאמר. עוד על זלמן שטערן ראו אצל קרסל, **לכסיקון הספרות העברית בדורות האחרונים**, ב, עמ' 920.
- 19 "עדת היהודים בוויען" / המוציא לאור. **בכורים**, א, תרכ"ד, עמ' 116–136. בהערה נמסר כי המידע מבוסס על ספר מאת ד"ר וואלף, "געשיכטע דער איזור" קולטוסגעמיינדע אין וויען, שיצא בשנת 1861.
- 20 "משא גאליציען (מכתבים אל המוציא לאור) I" / אלכסנדר הלוי לאנגבאנק, **בכורים**, שם, עמ' 207–212. על לאנגבאנק, ראו קרסל, **לכסיקון הספרות העברית בדורות האחרונים**, ב, עמ' 287. לאנגבאנק השתתף בכתבי העת העבריים באותה תקופה, ופרסם ב-1870 קובץ מאמרים ודברי ביקורת בשם **משפט אמת** להגנת משה ה' לטריס בספרו **ב' אבויה**.
- 21 "דראהאביטש (מכתבים אל המוציא לאור) II" / ז"ה"ל. **בכורים**, שם, עמ' 212–218. מכתב שני במסגרת מכתבים אל העורך. ז"ה"ל מוזהה כזעליג הכהן לויטערבאך (על פי שאול חיות, **אוצר בדויי השם** [וינה, 1933], עמ' 122, מס' 1870). עוד על לויטערבאך, ראו קרסל, שם, עמ' 195.
- 22 ראו בהמשך תיאורו הסאטירי של גוטלובר, בטקסט ליד הערה 35. כן ראו את תיאורו של יוסט, "אגרות בלשן. אגרת שניה" - על הנסים והנפלאות [זכרונות] / בלשן. **ציון**, ב, כסלו תר"ב, עמ' 35–37.
- 23 [יוסף פרל], **ספר בוחן צדיק**, פראג 1838. על מקורותיו של פרל ראו יוסף קלוזנר, **היסטוריה של הספרות העברית החדשה**, ב, עמ' 317.
- 24 "קיצור דברי הימים לאחינו ב" במדינת שוועדען" [ענייני דיומא] / יהודה ליב לעווזאהן. **בכורים**, א, תרכ"ד, עמ' 168–174.
- 25 "עיון תפלה: מאמר בקורת על תפלת שמונה עשרה, זמן הוסדה ומקורה" [מאמר] / אייזק הירש ווייס. **בכורים**, שם, עמ' 85–95. השוו לספרו דוד דור **דורשיו**, א, (ניורק [ניו-יורק] ברלין, תרפ"ד, עמ' 65–66; וכן ראו בנושא זה את חיבורו של י"מ אלבוגן, **התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית**, תל-אביב תשל"ב, עמ' 20–32, כולל השלמות; ולמאמרו של א' מירסקי, "מקורה של תפילת שמונה-עשרה", **תרביץ**, לג, 1 (1964), עמ' 28–39, ודעות החוקרים השונים בנושא.
- 26 "בית המשתה" [סיפור סאטירי] / א"ד מהלאל (א"ב גאטטלאבער). **בכורים**, שם, עמ' 230–251. בהערה מעיר המוציא לאור כי קטעים של הסיפור נדפסו **בהכרמל**.
- 27 "תפארת למשה הוא השר משה מונטיפיורי" [שיר] / נפתלי קעללער. **בכורים**, א, תרכ"ד, עמ' 227–229. בכותרת המשנה: "ביום שובו ממאראקא אשר הציל שם את בני ישראל מכף עושקיהם כח, בשנת תדר"ך נפשו עוז לפ"ק".

והמנהגים בחגים, שבתות וימים מיוחדים לכל חודשי השנה.³³ וכן רשימת "הקביעות" של תחילת החגים בימי שבוע קבועים, וסדר ההושענות.³⁴ נוסף על לוח השנה נדפס גם לוח תאריכים חשובים בתולדות ישראל מאז בריאת העולם, כגון מספר השנים ללידת אברהם, יציאת מצרים, לבניין בית ראשון ולבניין בית שני, ולחיבור המשנה והתלמודים. בסופו תאריכי הלילות של בית המלוכה.³⁵ בהדפסת הלוח לשימוש של הקורא, המשיך **בכורים** את שיטת הלוחות שצורפו לכתבי העת העבריים החל **בבכורי העתים** וכלה **בבכורי השנה**.³⁶

הערות

- 1 עוד על קלר ראו ר' פאהן, "פרקי השכלה", **כתיב ראובן פאהן**, ב, סטניסלוב תרצ"ז, עמ' 232–235; ג' קרסל, **לכסיקון הספרות העברית בדורות האחרונים**, ב, מרחביה תשכ"ז, עמ' 774 (להלן: קרסל, **לכסיקון הספרות העברית בדורות האחרונים**, ב). ראו גם ספריהם של קלוזנר וגלבווע בהערה הבאה.
- 2 "בכורים לשנת ה' תרכ"ה עם הלוח לשנה היא. מחברת אוגרת מאמרים לתועלת ולשעשועי נפש כל אוהב חכמת ישראל ושפתנו הקדושה מאת החכמים [...] ומאת המוציא לאור נפתלי קעללער". שנה ראשונה [שער כרך א] / [המערכת]. **בכורים**, א, תרכ"ד, בראש הכרך המקורי. כתב העת נדפס בווינה. למידע נוסף והערות על **בכורים** ראו פאהן וקרסל, שם, וכן י' קלוזנר, **היסטוריה של הספרות העברית החדשה**, ב, ירושלים 1960, עמ' 40–43 (להלן: קלוזנר, **היסטוריה של הספרות העברית החדשה**); מ' גלבווע, **לקסיקון העיתונות העברית במאות השמונה-עשרה והתשע-עשרה**, ירושלים תשנ"ב, עמ' 208–210.
- 3 ראו להלן בהערה 5.
- 4 "אל אחי ועמי שלום!" [מאמר העורך] / [המוציא לאור]. **בכורים**, א, תרכ"ד, [V–III] עמודים לא ממוספרים בראש הכרך. מספרי העמודים המובאים בסוגריים בטקסט מתייחסים למראה מקום שנמסר בהערה סמוכה.
- 5 *Jahrbuch für Israeliten*, Wien, 1856, צילום כרך ג נסרק ב"גוגל".
- 6 כל ההדגשות בציטוטים במאמר הן במקור.
- 7 "קורות סדר הלמוד בשלש מאות שנים שלפני הרמב"ן [מששה בן מנחם מדלסון]. א. "החילוקים ומתנגדיהם" [מאמר] / אהרן יעללינעק. **בכורים**, א, תרכ"ד, עמ' 26–1.
- 8 "מכתב כ"ג" [אחבת ישראל ואהבת האדם ודברים על חכמי התלמוד] [מאמר כמכתב] / ש"ר [שלמה יהודה ראפופורט]. **כרם חמד**, א, 1833 (תקצ"ג), עמ' 83–87. ש"ר מסביר כי דרך לימוד מפולפלת זו החריפה בישיבת פומבדיתא, שבה "החלו בפלפול מחודש, ונקראו חרופי דפומבדיתא (סנהדרין יז וכו): ובכ"ז קללם ר' יוחנן (קדושין לט, א)" (עמ' 84). וראו דיוני על כך בספרי, **כרם חמד** - חכמת ישראל היא 'יבנה החדשה': **מפתח מוער לכרם חמד**, כתב-העת העברי של ההשכלה בגליציה ובאיטליה (תקצ"ג-רט"ז), ירושלים תשס"ט, עמ' 35. משכילים רבים כתבו על הפלפול. ראו, לדוגמה, מ' פלאי, **עטרה ליושנה: המאבק ליצירת יהדות ההשכלה**, בני ברק 2012, עמ' 228 (שאול ברלין), עמ' 332 (שלמה מיימון), ועוד.
- 9 ראו יהושע השל שור, עורך החלון, במאמרים רבים, כגון, "ירושלמי ובבלי" [מאמר] / [אנונימי]. **החלון**, יא, תר"ם, עמ' 71. וכן ח' גפני, **פשוטה של משנה**, בני ברק 2011, עמ' 133–140 (להלן: גפני, **פשוטה של משנה**).
- 10 "מכתב" [הגיגים ומאמר] / [אנונימי], **ציון**, ב, תמוז תר"ב, עמ' 152–155, ובמיוחד ראו עמ' 153–155. המאמר מיוחס ליעקב רייפמאן, אף כי לא נחתם בשמו.
- 11 "ריש גלותא מאמר מכלכל כל דברי ראשי הגולה" [מאמר] / יעקב רייפמאן. **בכורים**, א, תרכ"ד, עמ' 36–49. עוד על רייפמאן, ראו קרסל, **לכסיקון הספרות העברית בדורות האחרונים**, ב, עמ' 867.

- האוויר / [אנונימי]. שם, עמ' XXII-XXIII, בהמשך הלוח.
 33 "מנהגי בית הכנסת" / [אנונימי]. שם, עמ' XXVII-XXIII בהמשך הלוח.
 34 "הקביעות" [תאריכי הקביעות בשנה] / [אנונימי]. שם, עמ' [VIII], עמוד לא ממוספר; "סדר ההושענות" / [אנונימי]. שם, [VIII], עמ' לא ממוספר.
 35 "קראָניק" [לוח תאריכים] / [אנונימי]. שם, XVIII בהמשך הלוח.
 36 "עתים מזומנים הוא לוח לשנת תקפ"א לפ"ק (ולפי מנינם מיום ב' כ"ז טבת 1821)" [שער] / [המערכת]. **בכורי העתים**, א, תקפ"א. **עתים מזומנים**, א, [א], תקפ"א; "**עתים מזומנים** הוא לוח לשנת תקפ"ב לפ"ק (ולפי מנינם מיום ג' ח' טבת 1822)" [שער] / [המערכת]. **בכורי העתים**, ב, תקפ"ב. **עתים מזומנים**, ב [א], תקפ"ב; [לוח השנה, תשרי-אלול תקפ"א, ספטעמבער 1820-1821] / [אנונימי]. **בכורי העתים**, א, תקפ"א. **עתים מזומנים**, א [יז-כט]. תקפ"א; [לוח השנה, תשרי - אלול תקפ"ב, אוקטובר 1821 - ספטמבר 1822] / [אנונימי]. **בכורי העתים**, ב, תקפ"ב. **עתים מזומנים**, ב [יז-כח], תקפ"ב; [לוח השנה מתשרי ועד אלול תר"ד] / [המערכת]. **בכורי השנה**, א, [16-5] [עמודים לא ממוספרים בצד הלוועז], 1843-1844. וראו דיון על הלוח העברי המצורף לכתבי העת, משה פלאי, **בכורי העתים: ביכורי ההשכלה מפתח מועד לבכורי העתים כתב-העת של ההשכלה בגליציה**, ירושלים תשס"ה, עמ' 28-37.
- 28 לדוגמה, "ברוך הבא!" [שיר] / מענדל בר"י שטערן. **בכורי העתים החדשים**, א, תר"ו, עמ' כג-כד. השיר מוקדש למשה מונטיפיורי ולאדולף כרמיה "בשובם מדמשק" לביטול עלילת הדם (1840).
 29 "שימת עין על ספרים חדשים שיצאו לאור בשנה זו" [מאמרי ביקורת ספרים] / המוציא לאור. **בכורים**, א, תרכ"ד, עמ' 189-206.
 30 שד"ל פרסם מאמר ובו הוא מתווה את דרכו בביקורת המקרא: "מכתב על פסוק אחד במלכים ועל דבר הס"ת אשר מצא חלקיהו הכהן" [מאמר כמכתב] / שד"ל (שמואל דוד לוצאטו). **ציון**, א, סיון תר"א, עמ' 142-144. כך הוא כתב: "ואתה ידידי ידוע יהיה לך כי אע"פ שאני שונא הקריטיק החדשה של האשכנזים [...] הקריטיק האמתית חביבה עלי מתקלת ילדותי [...] וזה הוא ההבדל העצום אשר בין התפלספותי להתפלספות אחרים בדור הזה [...] והדברים ארוכים מאד, ואזני אנשי הדור [...] אטומות מלשמעם, על כן אשמרה לפי מחסום".
 31 "לוח משנת תרכ"ה לפ"ק. והוא שנת ה' אלפים ושש מאות וחמשה ועשרים לב"ע [לבריאת עולם] [...] עם מנהגים מכל השנה" [שער ללוח השנה] / [אנונימי]. **בכורים**, א, תרכ"ד, לא ממוספר.
 32 "Gebühren-Scalen" [תעריפי תשלומים] / [אנונימי]. **בכורים**, א, תרכ"ד, עמ' XXI-XXII, בהמשך הלוח; "מוטמאסליכע וויטערונג" [תחזית מזג